

<https://doi.org/10.36719/2663-4619/109/127-130>

Fatimə Babayeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti
fatimababazadeh1996@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2328-722X>

Lalə Həsənli

Naxçıvan Dövlət Universiteti
lalealimli@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-3196-1285>

Autizm spektr pozuntusu olan şəxslərdə erkən diaqnozun önəmi

Xülasə

Autizm spektri pozğunluğu (ASP) anadangəlmə olur və həyatın ilk illərində baş verən bir pozğunluqdur. Bu, inkişafa təsir etdiyinə görə "inkişaf pozğunluğu" olaraq da adlandırılan neyroinkişaf fərqişidir. İnsan beyni strukturuna və fəaliyyətinə təsir edən müxtəlif sinir sistemi problemlərindən qaynaqlanan autizm spektrinin pozulmasından yarandığı dəqiq bilinməsə də, bunun genetik əsası olduğu, başqa araşdırmalarda bunun hamiləlik və öncəsində qidalanma və antibiotik qəbulu ilə əlaqəsi olduğu da düşünülür.

Açar sözlər: autizm spektr pozğunluğu (ASP), təhsil, diaqnoz, autizm, şəxs

Fatima Babayeva

Nakhchivan State University
fatimababazadeh1996@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2328-722X>

Lala Hasanli

Nakhchivan State University
lalealimli@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-3196-1285>

The Importance of Education For Children with Autism Spectrum Disorder

Abstract

Autism spectrum disorder (ASD) is a disorder that is present at birth and emerges in the first years of life. It is a neurodevelopmental difference that is also called a "developmental disorder" because it affects development. Although it is not known for certain whether autism spectrum disorder is caused by various nervous system problems that affect the structure and function of the human brain, it is thought to have a genetic basis, and other studies also reveal this situation. linked this to pregnancy, prenatal nutrition, and antibiotic intake.

Keywords: autism spectrum disorder (ASD), education, diagnosis, autism, person

Giriş

Bugünkü cəmiyyətdə ASP olan şəxslərin təhsili və müalicəsi ona görə önəmlidir ki, bu şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyası autizmlilərin üçün vacibdir. Azərbaycan ərzisində 6000, Naxçıvan ərazisində 108 nəfər qeydiyyatda alınmışdır.

Araşdırmanın məqsədi uşaqlarda autizmin erkən yaşda aşkarlanması və günümüzdə autizmlilərin bölgələrdə sayının öyrənilərək görülən tədbirlərin sayının artırılmasının məqsədə uyğunluğunu vurğulamaqdır. Bir çox davranış xüsusiyyətlərindən autizmlilərin şəxsləri təsvir etmək üçün istifadə olunur. Valideyinlər diyarlı olmalıdır və fərqlilik hiss edən kimi mütəxəssis diaqnozu üçün müraciət etməlidirlər (Aydn, Özgen, 2018).

Autizm zamanı problemlər əsasən üç növdə olur:

- Yüngül səviyyə – atipik (səviyyə 1);
- Orta səviyyə – asperger sindromu (səviyyə 2);
- Ağır səviyyə (səviyyə 3).

ASP olan uşaqların hamısı bütün davranışlara malik olmur, lakin əksəriyyəti aşağıda sadalanan bir neçə davranışa sahib olur (Məmmədova, 2024).

Sosial ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə davranışlarına aşağıdakılar daxil ola bilər:

1. Az və ya qeyri-ardıcıl göz təması qurmur.
2. Danışır, insanlara baxmır və ya qulaq asmır.
3. Nadir hallarda obyektlərə və ya fəaliyyətlərə maraq və emosiya göstərir və ya həzz alır.
4. Cavab vermir və ya birinin adına və ya diqqət üçün digər şifahi təkliflərə cavab verməkdə gecikir.
5. Söhbətin irəli və arxası ilə bağlı çətinlik çəkir.
6. Tez-tez başqalarının maraqlanmadığını fərq etmədən və ya başqalarına cavab vermək şansı vermir və sevimli mövzu haqqında uzun-uzadı danışır.
7. Deyilənlərə uyğun gəlməyən mimika, hərəkət və jestlər nümayiş etdirir.
8. Mahnı və ya düz və robot kimi səslənə bilən qeyri-adi səs tonuna sahibdir.
9. Başqasının nöqtəyi-nəzərini başa düşməkdə çətinlik çəkir.
10. İnsanların hərəkətlərini təxmin edə bilmir, başa düşmür.
11. Davranışları sosial vəziyyətlərə uyğunlaşdırmaqda çətinlik çəkir.
12. Təsəvvürlü oyunlar oynaya bilmir və dostluq qura bilmir (Məmmədova, 2021).

Autizm zamanı problemlər əsasən üç sahədə olur:

- sosial qarşılıqlı əlaqədə keyfiyyət pozğunluğu;
- şifahi və şifahi olmayan ünsiyyət, oyun fəaliyyətindəki pozğunluq;
- məhdud maraq və fəaliyyət, təkrarlanan hərəkətlər (Qarayeva, 2021).

Tədqiqat

Autizm spektr pozğunluğu müxtəlif sinir sistemi problemlərindən qaynaqlanan autizm spektrinin pozulmasından yarandığı dəqiq bilinməsə də, bunun genetik əsaslı neyroinkşaf pozğunluğu olduğu ortaya qoyulmuşdur, bu zaman erkən diaqnoz, müalicə və təhsil autizmlə şəxslərin həyata və cəmiyyətə yenidən inteqrasiyasında fəal rol oynayır (Kadak, 2013; Muheta, 2022). ASP-də xromosomlarda və genlərdə çoxlu pozğunluqlar görülür. Araşdırmalara görə, əkilərdən biri autizmlidirsə, digərinə autizmin tezliyi 2 % ilə 6 % arasındadır. ASP ilə fərdlərin genetik risk faktorları haqqında məlumat verən mühüm tədqiqat əkilər üzərində aparılıb. Yalnız tək yumurta əkilərində autizm ehtimalı cüt yumurta əkilərindən daha çox rast gəlinir. Yalnız tək yumurta əkilərindən birində autizm spektri pozğunluğu varsa, xəstəliyin digər qardaşda baş vermə ehtimalı 60 % – 90 %-dir (Yüksel, 2005).

Vaxtında başlayan düzgün təhsil proqramı ilə ASP olan şəxslər digər həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqə qura bilərlər. Autizm spektr pozğunluğu olan şəxslər üçün təhsil fərdi yanaşılmalıdır, çünki onlarda öyrənmə bacarıqları fərddən fərdə dəyişir. Məktəbdə və məktəbdən əvvəlki təhsil sistemində ASP olan uşaqlar üçün xüsusi öyrənmə proqramı təşkil edilməlidir. Onlar üçün hazırlanmış (mütəxəssis tərəfindən valideyn sorğusu ilə) fərdi proqrama güclü tərəfləri, zəif tərəfləri və ehtiyacları daxil edilməlidir. Autizm Spektr Pozuntusu (ASP) olan şəxslərin hər birinin özünə-məxsus, spesifik təlim ehtiyacları var. Autizmlə şəxslər üçün hazırlanmış fərdi tədris planında yalnız təhsilin verilməsi prosesinin alqoritmi deyil, həm də nitq, ünsiyyət, fiziki inkişaf, davranış, özünə-qulluq və digər istiqamətlər üzrə aparılacaq işlər, həyata keçiriləcək fəaliyyətlər, real hədəflər öz əksini tapmalıdır. Fərdi plan hazırlanarkən şəxsin fiziki və psixoloji yaşı, potensialı, əldə etdiyi bacarıqlar nəzərə alınmalı, gözlənilən nəticələr dəqiqliklə müəyyənləşdirilməlidir. Autizm əlamətlərinin yüngül formada özünü göstərən uşaqların bəzən məhz məktəblərdə müəllimlər tərəfindən xüsusi təlim ehtiyacları ödənilə bilər. Müəllimin peşəkarlığı–inklüziv mühitin formalaşdırılması, sosiallaşma prosesinin tənظیمlənməsi şagirdin harmonik inkişafına təkan verir (Aydın, Özgen, 2018).

Farmakoloji olmayan terapiya başqa narahatlığı olanlar da daxil olmaqla autizm olan uşaqlar üçün çox faydalıdır.

- Güclü, fərdi, xüsusi təhsil;
- Danışiq, davranış, peşə və fiziki müalicə (məsələn, köməkçi ünsiyyət, eşitmə inteqrasiyası təhsili, duyğu inteqrasiya terapiyası, idman/fiziki müalicə);
- Sosial bacarıq təhsili;
- Koqnitiv davranış terapiyası əlavə narahatlığı olanlar da daxil olmaqla autizm olan uşaqlar üçün faydalıdır.

Autizmlı uşaqlar ictimai məktəblərə gedə bilmirlər və bu ən böyük problemlərdən biridir ki, ASP-li şəxslər təhsil almaqda çətinliklərlə qarşılaşırlar. Təəssüf ki, onları ictimai məktəblərə, hətta uşaq bağçalarına qəbul etmirlər. Davranış problemlərinə görə sağlam uşaqların valideynləri etiraz edir. Qəbul üçün uşaqları komissiyadan keçirirlər və autizm dərəcəsi az olanları qəbul edirlər. Buna görə də autizm spektri pozğunluğunda erkən diaqnoz önəmlidir. Erkən diaqnoz qoyulmuş uşaqlar məktəbə qədər özəl təlim alaraq davranışlarında düzəliş edib məktəb dövrünə qədər yaşlılarından geri qalmadan aralarındakı inkişaf gecikməsindəki fərqi böyük ölçüdə bağlaya bilirlər. Uşağı özbaşına buraxmamaq, adını çağırmaq, göz temasını artırmaq, birlikdə fəaliyyətlər etmək, oyuncaqları kəşf etməsinə kömək etmək, sadə tapşırıqlara cavab vermək və mükafatlandırmaq autizmin müalicəsində mühüm təhsil mövzularıdır (Destek, Kocadağ, Çelikay, 2019).

Autizm olan fərdlərdə görülən ən əsas problemlərdən biri də yemək vərdişləridir. Yemək və ya qeyri-adi yemək vaxtları haqqında seçicilik göstərilir. Yemək seçərkən onun rəngini, qoxusunu, formasını və teksturadan asılı olaraq dəyişiklik müşahidə olunur. Daha çox karbohidrat və işlənmiş qidalara üstünlük verirlər və fərdlərdə piylənmə nisbəti artır, meyvə, tərəvəz və protein tərkibli qidalara üstünlük verilərək müalicəvi pəhrizlər rasiona daxil edilməli və bunun qarşısı alınmalıdır, çünki “peşəkarlar çox vaxt yüksək dərəcədə müxtəlif şəraitdə düzgün dietaların tətbiqinin müalicədə rolu olduğunu müşahidə etmişlərdir” və dieta ilə müalicə ASP-nin əsas xüsusiyyətlərinə müraçiat etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Mütəxəssis tərəfindən xüsusi dieta (qlutensiz qida və ət, meyvə, tərəvəz üstünlüklü) ASP-in zəifləməsinə təkan verməklə yanaşı, fərdləri obezitedəndə uzaqlaşdırır (NAC, 2009).

Autizm spektrinin pozulması erkən uşaqlıqdan başlayır və nəticədə cəmiyyətdə – məktəb və işdə problemlər yaradır. Çox vaxt uşaqlar ilk il ərzində autizm əlamətlərini göstərilir. Az sayda uşaq ilk ildə normal inkişaf edir, daha sonra autizm əlamətlərini inkişaf etdirdikdə 18-24 aylıq arası Reçressiya dövrü keçir. Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, ASP-də erkən diaqnozun önəmli olması ilə yanaşı 6 aydan kiçik körpələrdə diaqnoz qoymaq da düzgün deyil. Körpələr ilk 6-18, 18-36 ay arası müşahidə edilməlidir (Zeynalova, 2024; Kılınç, Bağlama, 2018).

Autizm üçün bilinən bir biomarker yoxdur. Bu o deməkdir ki, heç bir qan və ya genetik analiz xəstəliyi ortaya çıxara bilməz. Bunun əvəzinə, mütəxəssislər bir şəxsin autizm olub olmadığını müəyyən etmək üçün müşahidələrə, tibbi tarixçələrə və anketlərə etibar edirlər (Yardım, 2019).

Nəticə

Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, ASP-də erkən diaqnoz çox önəmlidir. Belə ki, erkən diaqnoz vasitəsilə valideynlər mütəxəssis yardımını ilə simptomları azalda bilirlər, simptomların zəif müşahidə olunduğu uşaqlar isə bundan sonrakı həyatlarında isə həm təhsil ala bilər, həm də cəmiyyətə inteqrasiya edərək müstəqil şəxs kimi fəaliyyət göstərə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Alver, E., Gümüş, Ç. (2020). Otizm Spektr bozukluğu olan fərdlərdə təhsilin önəminə diqqət çəkmək üçün hazırlanan jurnal reklam dizayn nümunələri. İstanbul Ticarət Universiteti. *Sosial Elmlər Jurnalı*, 19(39).
2. Aydın, D., Özgen, Z. E. (2018). Uşaqlarda otizm spektr bozukluğu və erkən diaqnozda tibb bacısının rolu. Gümüşhane Universiteti. *Sağlamlıq Elmləri Jurnalı*.

3. Destek, A., Kocadağ, S., Çelikay, N. (2019). *Autizm*. Bayram., Civelek. (red.). Spektr bozukluğu olan fərdlər üçün sağlam qidalanma tövsiyələri bələdçisi (s.9-13). Türkiyə Respublikası Səhiyyə Nazirliyi.
4. Kadak, T. M., Demir, T., Doğangün, B. (2013). *Autizmdə üz və emosional ifadələrin tanınması psixiatriyada mövcud yanaşmalar*.
5. Kılınç, Ç., Bağlama, B., Akçamete, G. (2019). *Erkən uşaqlıqda autizm spektr bozukluğunun diaqnozunda və qiymətləndirilməsində istifadə olunan ölçmə alətlərinin müayinəsi*.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ktpndergisi/issue/50776/662099>.
6. Qarayeva, J. (2021). *Autizm xəstəliyi nədir, əlamətləri və yaradan səbəblər*.
<https://nevroloq.az/autizm-xesteliyi-nedir-elametleri-ve-yaradan-sebebler>.
7. Məmmədova, M. (2024). *Autizm – heç bir analizin aşkara çıxara bilmədiyi xəstəlik*.
<https://amu.edu.az/news/4085/autizm-hec-bir-analizin-askara-cixara-bilmediyi-xestelik>.
8. Məmmədova, T. (2021). *Autizm nədir?* <https://narinc.az/2021/01/19/autizm-n%C9%99dir-2/>
9. Muheta, D. (2022). Otizm spektr bozukluğu və qidalanma. İstanbul Sabahattin Zaim Universiteti. *Elm və Texnologiya İnstitutu jurnalı*.
10. NAC. (2009). *National Standards Report*. NAC.
11. Yüksel, A. (2005). Autizm genetikası. *Cerrahpaşa Tibb Jurnalı*, 36(1), 35-41.
12. Zeynalova, A. (2024, 06 sentyabr). *Autistik spektr pozuntusu, əlamətləri*.
<https://nevroloqaynur.az/autistik-spektr-pozuntusu-elametleri/>

Daxil oldu: 03.09.2024

Baxışa göndərildi: 22.10.2024

Təsdiq edildi: 18.11.2024

Çap olundu: 20.12.2024